

**Mr. sc. Osman SUŠIĆ**

*Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu*

E-mail: osman.susic@fpn.unsa.ba

**1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article**

UDK/UDC: 94:323.1(=163.4\*3):355(497.6)"1941/1945" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.163>

## **BOŠNJACI/MUSLIMANI<sup>1</sup> I NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET**

**Apstrakt:** *Odnos Muslimana prema partizanskom pokretu predstavlja veoma kompleksnu, izazovnu i slabo obrađenu temu u našoj historiografiji koja se u većini slučajeva, do kasnih osamdesetih bavila odnosom partizanskog pokreta prema Muslimanima. U tu literaturu spadaju memoarska djela istaknutih učesnika Narodnooslobodilačkog pokreta<sup>2</sup>, zbornici dokumenata NOR-a, monografije brigada, sjećanja učesnika NOP-a i druga djela koja su se bavila tom problematikom. Karakteristično je za ovu literaturu da ona nije imala kritičkog odnosa prema NOP-u, izuzetak predstavlja djelo Rasima Hurema „Križa NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine.” Svjetlost, Sarajevo 1972. Hurem u ovoj knjizi otvoreno govori o uzrocima koji su doveli do krize i posljedicama koje je ona prouzrokovala na razvoj NOP-a u Bosni i Hercegovini. Novija historiografija, od kasnih osamdesetih, mahom se bavi djelovanjem muslimanskih građanskih političara u toku Drugog svjetskog rata, genocidom nad Muslimanima u toku Drugog svjetskog rata, temama koje su bile skoro u potpunosti zapostavljene u literaturi u periodu od kraja Drugog svjetskog rata do osamdesetih godina prošlog vijeka.*

*Odnos Muslimana i njihovo približavanje partizanskom pokretu možemo pratiti u dvije glavne faze: do sredine 1943. godine i od sredine 1943. godine pa do kraja rata. Obje ove faze se sastoje od više dijelova koje ćemo pokušati na adekvatan način obraditi u ovome radu. Prvu fazu karakteriše to što su ustaničke snage su u najvećoj mjeri bile sastavljene od Srba. Muslimani su u daleko manjem broju išli u ustanak. U njega su mahom išli oni Muslimani koji su bili članovi ili simpatizeri KPJ, ali su i oni nailazili na hladan prijem kod ustanika i na teškoće u odredima u koje su dolazili, uprkos navedenim teškoćama ipak je znatan broj Muslimana učestvovao u pripremi i organizaciji ustanka, kasnije u toku rata zauzimao odogovrne vojno – političke funkcije u*

<sup>1</sup> U radu se koristi termin Musliman, što je bio naziv za Bošnjake u periodu 1941-1945. i 1971-1993.

<sup>2</sup> U radu će se koristiti skraćenice NOP, NOR, NOB.

*NOP – u. Drugu fazu karakteriše potpuna afirmacija Muslimana u NOP – u. Odluke donesene na zasjedanjima ZAVNOBiH - a i AVNOJ - a su vratili i potvrdili neprikosnovenu državnost Bosni i Hercegovini kao federalnoj republici ravnopravnih naroda. Prema tome ZAVNOBiH i AVNOJ, kao i vojne pobjede koje je NOP ostvario u 1943. godini, bitke na Neretvi i Sutjesci a posebno oslobođenje Tuzle oktobra 1943. godine, su uslovile masovni odziv Muslimana u NOP. Također afirmaciji i većem odzivu Muslimana u NOP – U je doprinjelo i pristupanje većeg broja muslimanskih intelektualaca NOP-u koji nisu bili pripadnici KPJ. Među njima su bili Nurija Pozderac, Sulejman Filipović, Hamdija Čemerlić, Muhamed Sudžuka i drugi Faktori koji su utjecali na kreiranje muslimanskog odnosa prema partizanskom pokretu su bili različiti: podjeljenost muslimanske građanske političke scene, stvaranje tzv. NDH i njen odnos prema Muslimanima, ustanak 1941. godine, saradnja partizanskih i četničkih štabova, do sredine novembra 1941. je to bila ugovorna saradnja, a od sredine novembra pa do početka 1942. i savjetovanja u Ivančićima prešutna, zločini četničkog pokreta Draže Mihailovića nad Muslimanima, odnos Nijemaca i Talijana prema Muslimanima, sam odnos partizanskog pokreta prema Muslimanima, učestvovanje Muslimana u organizaciji ustanka, prilazak nekih muslimanskih građanskih političara partizanskom pokretu, formiranje muslimanskih jedinica u sklopu partizanskih odreda, kasnije brigada NOVJ-e, konstituisanje AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, vojne i političke pobjede partizanskog pokreta.*

**Ključne riječi:** *Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, Drugi svjetski rat, Muslimani, narodnooslobodilački pokret.*

### BOSNIACS/MUSLIMS AND THE PEOPLE'S LIBERATION MOVEMENT

**Abstract:** *The relation of Muslims and partisan movement represents a very complex, challenging and not very well treated topic in our historiography, which in most cases, until the late eighties, dealt with the relation of the partisan movement towards Muslims. This literature includes the memoirs of prominent participants of the People's Liberation Movement (NOP), collections of People's Liberation War (NOR) documents, brigade monographs, memories of NOP participants and other works that dealt with that issue. It is characteristic of this literature that it did not have a critical attitude towards the NOP, the exception is Rasim Hurem's work "Križa NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine/Crisis of the NOP in Bosnia and Herzegovina at the end of 1941 and the beginning of 1942." Syjetlost, Sarajevo 1972. In this book, Hurem openly talks about the causes that led to the crisis and the consequences it caused on the development of the NOP in Bosnia and Herzegovina. Newer historiography, since the late 1980s, mainly*

*deals with the activities of Muslim civil politicians during the Second World War, the genocide of Muslims during the Second World War, topics that were almost completely neglected in the literature in the period from the end of the Second World War to the 1980s. century.*

*The relation of Muslims and their approaching to the partisan movement can be followed in two main phases: until the middle of 1943 and from the middle of 1943 until the end of the war. Both of these phases consist of several parts that we will try to adequately explain in this paper. The first phase is characterized by the fact that the insurgents were mostly made up of Serbs. Muslims joined the Uprising in far smaller numbers. Those Muslims who were members or sympathizers of the Yugoslav Komunist Party (KPJ) went to the Uprising, but they too encountered a cold reception from the insurgents and difficulties in the units they came to, despite the those difficulties, a significant number of Muslims participated in the preparation and organization of the uprising, later during the war they held relevant military and political positions in the NOP. The second phase is characterized by the complete affirmation of Muslims in the NOP. Decisions made at the meetings of The State Anti-fascist Council for the National Liberation of Bosnia and Herzegovina (ZAVNOBiH) and Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) restored and confirmed the indisputable statehood of Bosnia and Herzegovina as a federal republic of equal nations. Therefore, ZAVNOBiH and AVNOJ, as well as the military victories achieved by the NOP in 1943, the battles on Neretva and Sutjeska, and especially the liberation of Tuzla in October 1943, caused a massive joining of Muslims in the NOP. Also, the joining a large number of Muslim intellectuals to the NOP who were not members of the KPJ also contributed to the affirmation and greater joining of Muslims in NOP. Among them were Nurija Pozderac, Sulejman Filipović, Hamdija Čemerlić, Muhamed Sudžuka and others. Factors that created Muslim relation towards the Partisan movement were different: the division of the Muslim civil political scene, the creation of the so-called Independent State of Croatia (NDH) and its relation towards Muslims, the Uprising of 1941, the cooperation of the Partisan and Chetnik headquarters, until mid-November 1941 it was a agreed cooperation, and from mid-November until the beginning of 1942 and the consultations in Ivančići were tacit, the crimes of the Chetnik movement of Draža Mihailović against Muslims, the relation of Germans and Italians towards Muslims, the relation of the partisan movement towards Muslims, the participation of Muslims in the organization of the uprising, the joining of some Muslim civil politicians to the partisan movement, the formation of Muslim units within the partisan detachments, later the People's Liberation Army (NOVJ) brigades, the constitution of AVNOJ and ZAVNOBiH -a, military and political victories of the partisan movement.*

**Key words:** *Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, Second World War, Muslims, people's liberation movement.*

## Aprilski rat i uspostava tzv. NDH-a.

Vlada Cvetković-Maček je 25.3.1941. u Beču potpisala pristupanje Trojnom paktu, a samo dva dana kasnije grupa generala na čelu sa generalom avijacije Dušanom Simovićem je izvršila državni udar protivajući se pristupanju Trojnom paktu. Ovome udaru su prethodile i velike demonstracije protiv priključenja Jugoslavije fašističkom paktu. Ovaj udar je veoma naljutio Hitlera koji vrši iznenadni napad na Jugoslaviju 6. aprila 1941. u kojem su pored Njemačke učestvovali Italija i druge članice Trojnog pakta, Mađarska i Bugarska. Nijemci su mađarskim trupama dozvolili invaziju na Jugoslaviju tek 11. aprila, zbog spora kojeg su imale Mađarska i Rumunija pošto su obje zemlje htjele zaposjesti isti teritorij Jugoslavije – radilo se o Banatu. Bugarske trupe ulaze u Jugoslaviju dva dana nakon kapitulacije 19. aprila, a do tada su bile koncentrisane prema turskoj granici da bi eventualno spriječile tursko miješanje u rat na Balkanu. Iz pravca Bugarske su nastupale jake njemačke snage s ciljem da presijeku odstupnicu jugoslovenskoj vojsci prema Grčkoj, Nijemci su također obećali Bugarima da će prilikom rješavanja makedonskog pitanja imati u vidu i bugarske interese u Vardarskoj Makedoniji.

Nakon svega dvanaest dana rata vrhovna komanda je kapitulirala, a kralj i vlada su pobjegli prvo u Kairo, a zatim u London. Od Simovićeve vlade u zemlji je ostalo nekoliko članova među njima i predsjednici HSS-a dr. Vlatko Maček i predsjednik JMO-a dr. Džafer Kulenović koji su bili i ministri prethodne vlade.

U međuvremenu, dok su se još vodila borbeno dejstva, Slavko Kvaternik je preko Radio – Zagreba 10. aprila, pročitao proglas o osnivanju Nezavisne Države Hrvatske<sup>3</sup>. Osnivanjem NDH-a, ustaše su htjele integrisati Bosnu i Hercegovinu, iako je prvobitnim dogovorom između Hitlera i Musolinija ona bila prepuštena Italiji, izdavajući proglase muslimanskom stanovništvu i postavljajući na određene političke položaje muslimane koji su od ranije bili poznati po svome prohrvatskom opredjeljenju. Najistaknutiji među njima su bili Hakija Hadžić, Alija Šuljak, Ademaga Mešić, Osman Kulenović i zagrebački muftija Ismet ef. Muftić. Konačan status Bosne i Hercegovine je riješen na Bečkoj konferenciji ministara vanjskih poslova Njemačke i Italije Joahima fon Ribentropa i Galeaca Čana 21. i 22. 4. 1941. Zalaganjem Ribentropa odlučeno je da istočnu granicu NDH-a čini istočna granica Bosne i Hercegovine, čime je Bosna i Hercegovina postala sastavni dio NDH-a<sup>4</sup>. Iako su i Hitler i Musolini priznali NDH 15. 4. 1941,<sup>5</sup> njenu su teritoriju podijelili na okupaciona područja. Hitlerovom odlukom od 24. 4. 1941. utvrđena je demarkaciona linija između njemačkog i italijanskog okupacionog područja koja je kroz Bosnu i Hercegovinu prolazila linijom

<sup>3</sup> Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, Zagreb – Sarajevo 2016, 36.

<sup>4</sup> Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 118.

<sup>5</sup> R. Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 36.

Bosanski Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Travnik, Sarajevo, Rudo i dalje prema sjevernoj granici Crne Gore. Sjeverno privredno bogatije područje Bosne i Hercegovine bilo je njemačko, a južno od demaracione linije italijansko okupaciono područje.<sup>6</sup>

Uključivanje Bosne i Hercegovine u NDH ustaško vodstvo je branilo i obrazlagalo pravaškom doktrinom o hrvatskom nacionalnom biću bosanskohercegovačkih Muslimana koji, po riječima Starčevića i Pavelića, „čine najčišći dio hrvatskog naroda.” Ustaški vrh je smatrao Bosnu i Hercegovinu „istočnom Hrvatskom”, kojoj je bila namijenjena posebna uloga da ojača državnu cjelovitost i jedinstvo NDH. Ovim ciljem se rukovodio i Pavelić kada je odlučio da dio vlade na čelu sa potpredsjednikom dr. Osmanom Kulenovićem premjesti iz Zagreba u Banja Luku. Ovo uključivanje Bosne i Hercegovine u NDH zahtijevalo je i formiranje ustaških organizacija kao faktora stabilnosti NDH. S ovim ciljem ustaški vrh je u Bosnu i Hercegovinu uputio nekoliko istaknutih ustaša na čelu sa pukovnikom Jurom Francetićem koji je imenovan za glavnog ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu. Uporedo sa formiranjem ustaških organizacija i civilne vlasti radilo se i na stvaranju vojnih formacija: domobranstvo, ustaška vojnica i dijelovi Francetićeve Crne legije koja je bila stacionirana u istočnoj Bosni.<sup>7</sup>

Nedugo po uspostavi vlasti, ustaše su počele da sprovode svoju fašističku politiku i teror prema Srbima i Jevrejima donoseći niz zakonskih odredbi koje su pripadnike ovih naroda stavljali izvan zakona. Početkom maja se počelo sa masovnim pokoljima, pljačkama, progonima i pokrštaivanjem srpskog naroda s ciljem stvaranja etnički čiste države. U ovim zločinima je učestvovao i jedan broj Muslimana predvođenih Hakijom Hadžićem i Alijom Šuljkom, proustaški orijentiranim političarima, koji su se istakli kao nosioci antisrpske i antijevrejske propagande na liniji čišćenja Bosne i Hercegovine od Srba i pretvaranja Bosne i Hercegovine u etnički čistu hrvatsku zemlju.<sup>8</sup> Ovakva politika je vodila Muslimane u propast.

## Ustanak 1941. godine

Komunistička partija je sa pripremama za ustanak krenula već u Aprilskom ratu dajući uputstva svojim članovima da pružaju otpor okupatoru, da se javaljavu u jedinice, da ne predaju oružje. U proglasima izdatim u maju, junu i julu 1941. godine Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije je formulisao političku liniju u uslovima okupacije. Ovdje se misli i na proglase koje je uputio PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu u aprilu i junu 1941. godine u kojima se Pokrajinski komitet posebno obraća i Muslimanima. Sa proglasom od

<sup>6</sup> E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 118.

<sup>7</sup> *Isto*, 119-120.

<sup>8</sup> *Isto*, 303.

12. 7. 1941. CK KPJ-u izlazi pred narod Jugoslavije sa pozivom na ustanak, a komuniste poziva da organizuju partizanske odrede i stanu na čelo narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora. Pošto je ustanak počeo širom zemlje Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je na sjednici od 13. 7. 1941. godine uz prisustvo delegata Centralnog komiteta KPJ-u Svetozara Vukmanovića Tempa donio odluku da se obrazuju oblasni štabovi: za Hercegovinu, Bosansku Krajinu, Sarajevsku i Tuzlansku oblast (centralna i istočna Bosna). Iz ovoga vidimo da su u Bosni i Hercegovini postojala tri ustanička žarišta.

Bez obzira što je ustanak mahom bio srpski i što je u njemu bio slab odziv muslimanskog stanovništva sve do ljeta-jeseni 1943. godine, (o razlozima slaboga odziva ćemo govoriti u narednom poglavlju), treba istaći da je na pripremi i organizaciji ustanka učestvovao znatan broj Muslimana koji su u ustanku, a kasnije i u narodnooslobodilačkom pokretu zauzimali odgovorne funkcije komandanata i političkih komesara oblasnih štabova.

Tako je za prvog komandanta štaba za Hercegovinu izabran dr. Safet Mujić, a za komesara Safet Pašić, u Bosanskoj krajini je za komesara izabran Osman Karabegović, a u Sarajevskoj oblasti za komesara Hasan Brkić, u Tuzlanskoj oblasti Pašaga Mandžić Murat kao zamjenik komandanta.<sup>9</sup> Pored njih postojao je još čitav niz Muslimana koji su učestvovali u organizaciji ustanka i koji su zauzimali istaknuta mjesta u partizanskim štabovima, to su bili: Fadil Jahić, Mahmut Bušatlija, Enver Šiljak u istočnoj Bosni, Kasim Hodžić, Šefket Maglajlić u Krajini, Avdo Humo u Hercegovini.<sup>10</sup>

Razlog ovolikom broju Muslimana u organizaciji ustanka proizilazio je iz činjenice da je članstvo KPJ u Bosni i Hercegovini bilo višenacionalno za razliku od ustaničke mase koja je bila većinom jednonacionalna. Uzevši u cjelini Bosnu i Hercegovinu, bio je približan broj Muslimana i Srba, nešto manje Hrvata, a u gradovima je najviše bilo Muslimana članova Partije.<sup>11</sup> Zdravko Antonić u svome djelu navodi da je u Sarajevu struktura članstva Partije i SKOJ-a bila izmješana, na Ilidži, Blažuju i Romaniji većinu članstva su činili Srbi, a u svim ostalim mjestima Sarajevske oblasti Zenici, Kaknju, Varešu, Travniku i nekim drugim centrima većinu članstva su sačinjavali Muslimani.<sup>12</sup> Sve ovo je stvaralo poteškoće KPJ i iziskovalo ogromne napore da kontroliše srpsku ustaničku masu i da suzbije famu o krivici svih Musliman i Hrvata za zločine nad Srbima.

Za slab odziv Musliman i Hrvata u ustanak a kasnije u narodnooslobodilačku borbu bilo je više razloga. Prvi razlog je bio taj da

<sup>9</sup> Abdulah Sarajlić, *Pregled stvaranja bosansko – hercegovačkih jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*, Sarajevo 1958, 8-9.

<sup>10</sup> Ahmet Đonlagić, Čamil Kavazović, *Borbeni put 16. Muslimanske NOU brigade*, Tuzla 1981, 32.

<sup>11</sup> Rasim Hurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.*, Sarajevo 1972, 56-57.

<sup>12</sup> Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni*, Beograd 1973, 243.



„Muslimani i Hrvati nisu bili izloženi teroru i zločinima ustaša kao što su bili izloženi Srbi, kojima je zaprijetila opasnost fizičkog istrjebljenja.

Naprotiv, ustaše pošto su došle na vlast, trudile su se da pridobiju Hrvate i Muslimane i u skladu s tim su podešavali svoju politiku sve do kraja 1941. godine.”<sup>13</sup>

Također jedan od osnovnih razloga koji je otežavao pristupanje Muslimana u ustanak, bila je saradnja partizanskih i četničkih štabova. Do sredine novembra 1941. je to bila ugovorna saradnja, a od sredine novembra pa do početka 1942. i savjetovanja u Ivančićima prešutna. Uticaj pokreta Draže Mihailovića na ustanike se osjećao u sva tri ustanička područja, ali se najviše osjećao u istočnoj Bosni zbog blizine Srbije te je bio neposredniji u odnosu na Hercegovinu i Bosansku krajinu. O problemu ove saradnje je pisao i Svetozar Vukmanović Tempo koji je u to vrijeme bio delegat Centralnog Komiteta za Bosnu i Hercegovinu. On piše da su čak i jedinice koje su stajale pod partizanskom komandom odnosile prema Muslimanima kao i četnici, čak i one jedinice u kojima je bio jači uticaj komunista bile su kompromitovane u očima Muslimana zato što su učestvovali u zajedničkim akcijama sa četnicima prilikom kojih je redovno dolazilo do pljačkanja i ubijanja Muslimana. Četničkim djelovanjem su ustaše pridobijale Muslimane na svoju stranu formirajući muslimansku miliciju i Crnu legiju. Tempo također piše i o svome neslaganju sa bosanskim vodstvom ustanka na čijem se čelu nalazio Rodoljub Čolaković, smatrajući da saradnja sa četnicima dovodi do utapanja partizanskih odreda u ustaničke družine kojima će komadovati četnički oficiri iz Srbije koji su po njegovom mišljenju, ali i direktivi Draže Mihailovića, u istočnu Bosnu došli s tim zadatkom.<sup>14</sup> Tempovo pisanje potvrđuje i Avdo Humo u svojim memoarima u kojima piše: „Akcija četnika je ostavljala dubok utisak na muslimansko stanovništvo, koje je osjećalo da je izloženo fizičkom istrjebljenju. Ustaški i drugi građanski muslimanski krugovi počeli su da stvaraju muslimansku miliciju.”<sup>15</sup> i „Situaciju pogoršava i to što se neke naše partizanske snage, u kojima nije bilo dovoljno komunista, odnose prema muslimanskom stanovništvu kao i četnici. Doduše ne ubijaju, ali pljačkaju i terorišu stanovništvo.”<sup>16</sup>

U istočnoj Bosni su se ranije i u većem broju pojavili Mihailovićevi oficiri, predvođeni žandarmerijskim majorom Jezdimirom Dangićem, koji su se stavili na čelo ustaničkih jedinica koje su od ranije bile četničke. U istočnoj Bosni su to bile jedinice koje su organizovali trgovci Aćim Babić iz Krama i Radivoje Kosorić iz Kovnja. U Bosanskoj krajini ovaj uticaj je vršen iz Like i Dalmacije, a u Hercegovini iz Crne Gore i preko majora Boška Todorovića glavnog Mihailovićevog oficira za Hercegovinu. Todorović je u februaru 1942. godine, uhvaćen od strane partizana i streljan. Njega je zamjenio vojvoda Ilija

<sup>13</sup> R. Hurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini*, 39-42.

<sup>14</sup> Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, Beograd 1971, 237-243.

<sup>15</sup> Avdo Humo, *Moja generacija*, Sarajevo 1984, 641.

<sup>16</sup> *Isto*, 642.

Trifunović Birčanin, kojeg je Mihailović imenovao komandantom svih ustaničkih snaga u jugoistočnoj Bosni, Hercegovini, zapadnoj Bosni i jugozapadnoj Hrvatskoj.<sup>17</sup>

Četničke jedinice u istočnoj Bosni pod vodstvom oficira iz Srbije u jesen 1941. izvršile su masovne pokolje nad Muslimanima. Još jedan razlog koji je otežavao aktivnije učešće Muslimana u ustanku bio je netolerantan stav ustanika prema Muslimanima i Hrvatima i odbijanje bilo kakve saradnje sa njima. U Bosanskoj krajini su neke ustaničke grupe išle u borbu pod parolom borbe protiv „Turaka”. Ispoljavana je mržnja prema Muslimanima, paljena sela ubijane žene i djeca. Dolazilo je do smjene komandira u odredima samo zato što su Muslimani, negdje su ubijani ili razoružavani. Ustanici su odbijali bilo kakvu saradnju sa Muslimanima bez obzira da li su komunisti ili ne. Komunisti Muslimani su morali živjeti i raditi na ustaničkoj teritoriji pod ilegalnim srpskim imenima. Tako je sekretar Oblasnog komiteta Komunističke Partije Jugoslavije za Podgrmeč Šefket Maglajlić nosio ime Mirko Novaković.<sup>18</sup>

Situaciju u Hercegovini pogotovo u istočnom dijelu možemo ocijeniti na osnovu izvještaja Avde Hume i Uglješe Danilovića o vojno političkoj situaciji u istočnoj Hercegovini koji su njih dvojica uputili Svetozaru Vukmanoviću Tempu. Na osnovu ova dva izvještaja možemo zaključiti da je stanje u istočnoj Hercegovini bilo jako teško.

U svome izvještaju Avdo Humo govori o upadanju četničkih jedinica iz Crne Gore na područje istočne Hercegovine i koje su vršile pljačku i ubijanje Muslimana što je odvrćalo muslimanska sela od partizanskih akcija čak i ona sela koja su prihvatala akciju partizana ili bila neutralna. Humo govori i o jakom četničkom uticaju među ustaničkom masom i nepovjerenju prema Muslimanima komunistima i navodi ubistva dvojice komunista Muslimana Mahmuta Džikića Mahe i Mustafe Huskovića Kare i napominje da će ako ojačaju četnički elementi među ustanicima i situacija za Srbe komuniste biti teška.<sup>19</sup>

Izvještaj koji je poslao Uglješa Danilović bio je opširniji i u njemu se govori o borbama koje su vođene na području istočne Hercegovine i pokoljima koji su se tamo desili nad Muslimanima. U izvještaju se također govori i o jakom četničkom uticaju i slabosti partije da ustaničku masu stavi pod svoju kontrolu. Danilović je situaciju u Hercegovini objasnio.

„Ovdje je u stvari bio opšti ustanak srpskog naroda koji se usljed naše slabosti, strahovitog masovnog pokolja nad Srbima, u kome su Muslimani ovih krajeva prilično masovno učestvovali, i najzad, usljed uticaja pojedinih bandita i pljačkaških crnogorskih bandi, pretvorio u opšti pokolj Muslimana.”<sup>20</sup>

<sup>17</sup> Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 147-152.

<sup>18</sup> Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 100.

<sup>19</sup> *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 73, 159

<sup>20</sup> *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, 442-453.



Danilović je pokolj Muslimana pravdao činjenicom da je to osveta Srba nad kojima su Muslimani izvršili pokolje, i činjenicom da su to granični krajevi gdje pljačka i paljenje neprijatelja ( Muslimana ) postojalo kao tradicija.<sup>21</sup>

Potvrdu teške situacije na prostoru istočne Hercegovine nalazimo i u memoarima Avde Hume i Svetozara Vukmanovića Tempa, koji je kritikovao slanje Muslimana komunista iz Mostara na područje istočne Hercegovine. Avdo Humo je upravo zbog toga napustio Hercegovinu i zamjenjen je Uglješom Danilovićem.

Situacija u sjevernoj Hercegovini oko Konjica je bila puno bolja nego u istočnoj Hercegovini odnosi Muslimana i Srba su bili puno bolji nego (nije bilo pokolja) i postojali su povoljni uslovi za razvoj NOP-a i aktivno učešće Muslimana, ovome je dopirinjao i dolazak komunista Muslimana iz Mostara na ovo područje.

I pored gore navedenih razloga, Muslimani od samoga početka učestvuju u ustanku i stupaju u partizanske odrede. Pri raznim partizanskim odredima, Kalinovačkom, Južnohercegovačkom i Krajiškom formiraju se muslimanske čete i bataljoni.

Ipak najznačajnije mjesto pripada prvoj muslimanskoj jedinici formiranoj u partizanskim redovima, a to je bila Muslimanska četa Romanijskog NOP odreda. Ova jedinica je formirana oktobra 1941. od boraca iz tri sela rogatičkog sreza Osova, Šatorovići i Okruglo koja su brojala oko 1300 stanovnika i bila su većinska muslimanska. Iz ovih sela su u Romanijski partizanski odred stupila 103 borca Muslimana.

Zasluga za formiranje prve muslimanske čete pripada Muji Hodžiću i Čamilu Džindi koji iako su bili komunisti imali su veliki uticaj među muslimanskim stanovništvom. Za prvog komandanta je upravo postavljen Mujo Hodžić, a za političkog komesara Derviš Numić. Nakon dva mjeseca borbi broj boraca se popeo na preko dvjesto, te je Štab Romanijskog odreda odlučio da se formira Muslimanski bataljon. Do formiranja je došlo 3. 12. 1941. u selu Brgule, a bataljon su činile tri čete. Za komandanta je izabran Mujo Hodžić, zamjenika Mithat Haćam, a političkog komesara Derviš Numić.<sup>22</sup>

Borci i komandni kadar Muslimanskog bataljona su bili jezgro svim kasnije formiranim muslimanskim partizanskim jedinicama na prostoru istočne i centralne Bosne. Od boraca ovoga bataljona su formirane 3. Muslimanska četa Prvog istočnobosanskog proleterskog bataljona, 3. M bataljon 6. Istočnobosanske brigade i na kraju 16. Muslimanska brigada.<sup>23</sup> Muslimanski bataljon Romanijskog partizanskog odreda je odigrao veliku ulogu u vezivanju Muslimana za NOP, naročito u sarajevskom regionu. U toku prve dvije godine rata kroz Muslimanski bataljon i jedinice koje su nastale iz njega prošlo je

<sup>21</sup> Isto.

<sup>22</sup> Mujo Hodžić, Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda, *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, Beograd 1971, 289-315.

<sup>23</sup> Čamil Kavazović, Formiranje muslimanskih partizanskih jedinica u istočnoj Bosni, *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, Beograd 1971, 186-192.

preko 300 boraca od kojih je poginulo njih 93, četvorica su proglašena za narodne heroje.<sup>24</sup>

Formiranjem muslimanskih jedinica u NOP-u suzbijana je i četnička propaganda koja je sve Muslimane izjednačavala sa ustašama, a i ustaška propaganda koja je ustanku davala četnički karakter i time odvajala Muslimane od uticaja NOP-a.

### Afirmacija Muslimana u NOP-u.

Kriza koja je pogodila NOP početkom 1942, četnički pučevi u partizanskim odredima, lijevo skretanje tj. prelazak u drugu etapu socijalističke revolucije, doveli su do gašenja NOP-a u Hercegovini, dok se NOP u istočnoj Bosni uslijed četničkih pučeva i ustaško četničkih sporazuma<sup>25</sup> kojim je istočna Bosna prepuštena četnicima na upravu, skoro ugasio. Djelovao je samo Birčanski NOP odred i novoformirana 6. Istočnobosanska brigada u čijem se sastavu našao rukovodeći kadar ustanka u istočnoj Bosni. Brigada je do aprila 1943. bila pod neposrednom komandom Glavnog Štaba za Bosnu i Hercegovinu i uz nju se kretao Pokrajinski Komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu.<sup>26</sup>

Sredinom 1942. cijela Srbija, Crna Gora i istočna Bosna su se našle pod vlašću Nijemaca, Talijana i četnika. Vrhovnom štabu i NOP-u je prijetila blokada i uništenje. Pritisnut jakom neprijateljskom ofanzivom Vrhovni štab je 10. 5. 1942. napustio Foču, dotadašnje sjedište slobodne teritorije, a u periodu od 3-17. 6. 1942. Vrhovni štab je izvršio reorganizaciju jedinica, stvorivši grupu brigada kojoj je 22. 6. 1942. izdata zapovjest o prodoru prema Bosanskoj krajini.”U historiografiji NOP-a odluka Vrhovnog štaba za pokret u Bosansku krajinu ocjenjivana je kao veoma mudar strateški potez.”<sup>27</sup>

I u Krajini je NOP u zimu i proljeće 1942. prolazio kroz krizu, ali je ona bila znatno blaža u odnosu na istočnu Hercegovinu i Bosnu. NOP je u Krajini i u vojnom i u političkom bio organizovaniji, a imao je i slabijeg protivnika. U poređenju sa Nijemcima Talijani su bili drugorazredna vojna sila. Osim toga NOP u Bosanskoj krajini se nalazio u povoljnijem geografskom položaju, jer na njenoj zapadnoj granici nije bilo ni Nedićeve Srbije, ni italijansko-četničke Crne Gore.<sup>28</sup> Četnički uticaj je bio slab, izvršeni su pučevi u Trećem i Četvrtom odredu od pet partizanskih odreda koliko ih je bilo na tom području.

<sup>24</sup> M. Hodžić, *Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda*, 315.

<sup>25</sup> Više o tome Rasim Hurem, *Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH-a i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni*, *Prilozi*, br. 2, Sarajevo 1966, 285-325.

<sup>26</sup> *Borbeni put 6. Proleterske (istočnobosanske) NOU brigade*, Zenica 1977, 23.

<sup>27</sup> E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 410.

<sup>28</sup> *Isto*.

Prodorom u ljeto 1942. brigada pod komandom Vrhovnog štaba stvoren je širok koridor od Hercegovine do krajine, ustaška vlast je potpuno likvidirana, zauzeti su gradovi: Konjic, Livno, Glamoč, Ključ, Jajce, Mrkonjić Grad, četnici su se povukli, te je došlo do stabilizacije i popunjavanja NOP-a. Početkom novembra oslobođeni su Bihać, Cazin, Bosanska Krupa i Velika Kladuša, čime je stvorena prostrana slobodna teritorija koja je obuhvatala zapadnu Bosnu i granična područja Hrvatske sa Bihaćom kao glavnim gradom.

Od posebnog značaja za razvoj NOP-a bila je okolnost što je na krajiškom području živjelo oko 100.000 Muslimana, koji su činili većinu stanovništva srezova Cazin, Velika Kladuša i dijelova bihaćkog i bosanskokrupskog sresa. Stvaranjem Bihaćke republike i Prvim zasjedanjem AVNOJ-a, otvorena je nova stranica u muslimansko-partizanskim odnosima, što je dovelo i do aktivnijeg pristupanja Muslimana NOP-u. Ovo je bilo prvi put da je NOP mogao da razvije aktivnost na jednoj teritoriji koju je u većini naseljavalo muslimansko stanovništvo. Sva politička rukovodstva, od mjesnih do centralnog, shvatila su značaj ovoga dijela Bosanske krajine u pogledu masovnijeg okupljanja Muslimana u NOP.<sup>29</sup>

Masovnije učestvovanje Muslimana Bosanske krajine u NOP-u bilo je vezano i za pristupanje partizanskom pokretu uglednog prvaka JMO, senatora i potpredsjednika jugoslovenske Narodne skupštine Nurije Pozderca, koji je obišao najveći dio Krajine i na konferencijama i zborovima pozivao Muslimane da učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi osiguraju svoju budućnost u nacionalno ravnopravnoj državnoj zajednici.<sup>30</sup>

Pozderac je na Prvom zasjedanju AVNOJ-a, održanom u Bihaću 26. i 27. 11. 1942. izabran za jednog od potpredsjednika Izvršnog odbora AVNOJ-a, te je povodom Prvog zasjedanja napisao izjavu koju je namijenio svojim starim prijateljima i cjelokupnoj jugoslovenskoj javnosti. Istakao je da mu je mjesto u redovima NOP-a u čijim se redovima bore najbolji sinovi naših naroda „ukazujući na taj način put kojim treba da pođu svi Muslimani.”<sup>31</sup> Nurija Pozderac je poginuo u 5. neprijateljskoj ofanzivi na Sutjesci. Aktiviranju Muslimana u NOP-u doprinijelo je i formiranje 8. Krajiške NOU brigade koju su u najvećem dijelu sačinjavali Muslimani.<sup>32</sup>

Isto tako važan faktor aktivnijeg učešća Muslimana u NOP-u bio je i promjena odnosa partizana prema Muslimanima, o čemu ćemo govoriti opširnije ovome u jednom od narednih poglavlja.

Već od sredine 1942. Muslimani se uslijed razočaranosti u njemačku politiku vezanu za položaj Bosne i Hercegovine, te u politiku ustaških vlasti prema njima, a koje su inače nazivali „najčišćim Hrvatima” istovremeno potpisujući sporazume sa četnicima u kojima su prepuštajući im vlast u istočnoj

<sup>29</sup> Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Svjetlost, Sarajevo 1987, 109.

<sup>30</sup> E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 419.

<sup>31</sup> AVNOJ i savremenost. Atif Purivatra, *AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana*, (separat), 155.

<sup>32</sup> A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 114.

i centralnoj Bosni, prepuštali i muslimanske mase četničkom nožu, Muslimani se sve više okreću i stupaju u redove NOP-a. Međutim do masovnog pristupanja Muslimana partizanskom pokretu dolazi u drugoj polovini 1943. Neki od važnijih razloga zbog kojih su Muslimani prilazili NOP-u su: zaštita koju su im pružali partizani od četničkih napada, ali i velike vojne i političke pobjede koje je ostvario NOP u 1943.<sup>33</sup>

Oslobađanjem Tuzle i tuzlanskog bazena početkom oktobra 1943. Muslimani postaju relevantan faktor u NOP-u uopšte, a posebno u njegovim oružanim jedinicama. U tuzlanskoj operaciji veliku ulogu je odigrao i domobranski pukovnik Sulejman Filipović koji je od početka rata sarađivao sa NOP-om, a u napadu partizana na Tuzlu on se u toku borbi predao partizanima što je olakšalo oslobođenje grada. I ostali pripadnici Hadžiefendićeve DOMDO legije<sup>34</sup> su masovno prilazili partizanima. Zasluge za okupljanje Legionara i u partizanske jedinice pripadaju pukovniku Sulejmanu Filipoviću i Ismetu Begtaševiću, bivšem narodnom poslaniku i članu Glavnog odbora JMO. Suprotno mišljenje ima Adnan Jahić koji smatra da Muslimani tuzlanskoga kraja nisu prihvatili NOP onako kako su „komunistički historičari“<sup>35</sup> dugo vremena opisivali, da osim oficirskog kadra legije većina vojske nije prihvatila uključenje u partizanske redove nego da je transformirana u nove vojne formacije koje su činile vojni i politički produžetak DOMDO legije<sup>36</sup>, te da su Muslimani tuzlanskog kraja smatrali partizane neprijateljskom vojskom, umjerenim djelom ustaničkog pokreta, i osjećali odbojnost prema njoj. Jahić smatra one Muslimane koji su pršli NOP-u, da su prešli u suprotni tabor i da objektivno više nisu bili na strani sopstvenog naroda.<sup>37</sup>

Neposredno pred oslobođenje Tuzle formirana je prva brigada koja je u svome imenu nosila prefiks „Muslimanska“, bila je to 16. Muslimanska brigada, koja je formirana s ciljem da svojom borbom i političkom ulogom doprinese masovnom učešću Muslimana u partizanskom pokretu. Prema podacima Štaba 3. korpusa, u Tuzli i okolini u prvih dvanaest dana oktobra u jedinice NOVJ je stupilo 1.500 boraca od kojih su većina bili Muslimani.<sup>38</sup>

<sup>33</sup> Pobjede nad četnicima u dolinama rijeka Neretve i Drine nakon kojih se četnički pokret nikada nije oporavio u martu 1943. U vojne pobjede NOP-a možemo uvrstiti i njemačke operacije „Waiss“ i „Schwarz“ koje nisu postigle željeni cilj, potpuno uništenje NOP-a. Kapitulacija Italije 8. septembra 1943., kada su jedinice NOVJ-a od 15 talijanskih divizija na prostoru Jugoslavije djelimično ili u cjelini razoružale 13 divizija. Priznanje NOP-a od strane saveznika na Teheranskoj konferenciji novembra 1943.

<sup>34</sup> Formirana radi zaštite muslimanskih sela od četničkih napada. Operisala na prostoru između Tuzle i Bijeljine. Bila je pod komandom rezervnog majora Muhameda Hadžiefendića. Nastala je od Muslimana vojnih obveznika koji nisu htjeli služiti u domobranskim jedinicama.

<sup>35</sup> Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla 1995, 86.

<sup>36</sup> Isto, 89. i 106.

<sup>37</sup> Isto, 90.

<sup>38</sup> A. Đonlagić, Ć. Kavazović, *Borbeni put 16. Muslimanske NOU brigade*, 60.

Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a, u Mrkonjić Gradu 25-26. 11. 1943. značilo je vraćanje državnosti Bosni i Hercegovini koju je ona izgubila 1463. NOP se od samoga početka rata zalagao za ravnopravni položaj Bosne i Hercegovine, nasuprot četničkim i ustaškim idejama o negiranju bosanskohercegovačke političke i historijske posebnosti, te njenom pripajanju velikosrpskim ili velikohrvatskim državnim tvorevinama. Osnivanje ZAVNOBiH-a inicirano je Zaključkom Prvog zasjedanja AVNOJ-a, najvišeg predstavničkog političkog organa Narodnooslobodilačke borbe, održanog 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću, da se formiraju nacionalna (zemaljska) antifašistička vijeća u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku i Makedoniji.<sup>39</sup>

„Osnivanje i djelovanje ZAVNOBiH-a značilo je trasiranje puta da se Bosni i Hercegovini osigura stabilnost, koju su joj oduzimali ratovi tokom dugotrajne prošlosti i režimi u poslijeratnim razdobljima. Ova koncepcija bila je bliska Muslimanima, pa su je podržavali svojim pozitivnim odnosom prema NOP-u, a od dosljednosti u održavanju ravnopravnog položaja Bosne i Hercegovine i nacionalne ravnopravnosti u njoj zavisice i položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini i njihov odnos prema državno političkom poretku.”<sup>40</sup>

U predsjedništvo ZAVNOBiH-a izabran je niz istaknutih muslimanskih intelektualaca i javnih radnika: Avdo Humo, Osman Karabegović, Hasan Brkić, Ismet Mujezinović, dr. Hamdija Čemerlić, Muhamed Sudžuka, Skender Kulenović, Sulejman Filipović i drugi.

Odmah poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, vijećnici Muslimani su se obratili proglasom „Muslimanima Bosne i Hercegovine” u kojem se govori o politici muslimanskih političkih prvaka njihovoj saradnji sa ustašama, stranjima Muslimana od četnika, o pasivnosti muslimanskih masa u NOP-u, da otkazu svaku podršku zelenokadrovskom pokretu u kome su se okupljali dezerteri Muslimani iz redova domobrana.<sup>41</sup> Posebna pažnja u proglasu bila je poklonjena situaciji u Cazinskoj krajini u kojoj se nalazila značajna muslimanska vojska Huske Miljkovića<sup>42</sup>, koja je brojala oko 4.000 vojnika koji su dezertirali iz domobrana i ustaša. Nijemci i ustaše su pokušale da Huskinu vojsku i ostale zelenokadrovске formacije vrte u svoje jedinice i spriječe njihovo pristupanje partizanima. U proglasu se Muslimani prozivaju da stupaju u jedinice NOVJ – a i NOP – a koji je jedini pravi zaštitnik Muslimana.

„Odluke ZAVNOBiH – a i AVNOJ – a djelovale su u smislu dubljeg previranja u masama Bosne i Hercegovine, a među Muslimanima u smislu jačanja uticaja narodnooslobodilačkog pokreta i masovnijeg pristupanja u

<sup>39</sup> Smail Čekić, Osman Sušić, ZAVNOBiH je društvena, naučna i historijska činjenica, *Pregled*, časopis za društvena pitanja br. 3, Sarajevo 2018, 13.

<sup>40</sup> E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 369.

<sup>41</sup> A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 106.

<sup>42</sup> O Huski Miljkoviću više u djelima: Šukrija Bijedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, Sarajevo 1957, i Bakir Tanović, *Huska Miljković*, Sarajevo 2004.

partizanske jedinice.”<sup>43</sup> Godinu 1944. možemo označiti kao godinu potpune afirmacije Muslimana u NOP-u. U prvim mjesecima 1944. NOP se nalazio u zamahu. Veliki dio teritorije Bosne i Hercegovine se nalazio pod kontrolom jedinica NOVJ-e. U Bosni i Hercegovini NOP je pojačavao bitku za likvidiranje četničkog pokreta, i vršio je mobilizaciju i okupljanje Muslimana i Hrvata.

Uslijed povoljne vojno-političke situacije do koje je došlo pobjedama NOP-a koji je u toku 1944. oslobodio mnoge gradove, stekli su se povoljni uslovi za održavanje Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu 30. 6. – 2. 7. 1944. Na ovom zasjedanju ZAVNOBiH se konstituisao u najviše zakonodavno i predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine, a najvažniji dokumnet zasjedanja bila je „Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine”, koja spada u red dokumenata najvećeg dometa ove vrste u svijetu, čija su demokratska načela bila osnova Ustava Republike Bosne i Hercegovine.<sup>44</sup>

U Bosni i Hercegovini je rasla plima NOP-a ( koji je razbio i ustaše i četnike ), a i povoljno se mijenjala nacionalna struktura NOP-a, u kojoj se adekvatnije izražavalo učešće Muslimana. „Poslije II zasjedanja ZAVNOBiH-a osnovan je Narodnooslobodilački front (NOF) Bosne i Hercegovine, najveći dio njegove aktivnosti proticao je u znaku popularisanja i afirmacije odluka ZAVNOBiH-a donesenih u Sanskom Mostu. Težište je bilo da se postigne ravnomjernije učešće naroda Bosne i Hercegovine u NOB-u. Naime, i pored uspjeha koje je NOP imao među Muslimanima, u izvještaju za II zasjedanje ZAVNOBiH-a rečeno je da „ još u Bosni i Hercegovini veliki dio Hrvata i dobar dio Muslimana nisu aktivirani u NOP-u.” Rezultati djelovanja NOF-a mjerili su se poboljšanjem nacionalne strukture NOP-a, tj. porastom učešća Muslimana i Hrvata u narodnooslobodilačkoj borbi.”<sup>45</sup>

Bitno je reći da tokom 1944. dolazi do aktivnijeg učešća ilmije u redovima NOP-a među kojima su bila i četvorica vijećnika AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, to su bili imami: hadži Mehmed Mujkić, hafiz Halil Sarajlić, Omer Maksumić i Sulejman Topić. Zbog saradnje sa NOP-om Nijemci su ubili imame. 1944 Krajiška ilmija je izdala rezoluciju sa potpisima 34 imama, koji su pozivali imame da se pridruže NOP-u.<sup>46</sup>

Potpisivanje sporazuma Tito – Šubašić u ljeto 1944., dovelo je do jačeg opredjeljivanja Muslimana za NOP. „Ovim Sporazumom, u tom pogledu, bila je uklonjena jedna velika prepreka- jugoslovenska vlada u emigraciji, koju su mnogi Muslimani, zbog učešća Draže Mihailovića u njenom sastavu u funkciji vojnog ministra, osjećali kao Damaklov mač i čekali svoju sudbinu poslije rata. Isključenjem Draže Mihailovića iz svoga sastava Šubašićeva vlada distancirala se od četničkog pokreta i njegovih državno – političkih koncepcija, što je za

<sup>43</sup> E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, 158.

<sup>44</sup> S. Čekić, O. Sušić, *ZAVNOBiH je društvena, naučna i historijska činjenica*, 20.

<sup>45</sup> E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 367.

<sup>46</sup> Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 356.



razvoj NOP-a u Bosni Hercegovini bilo od posebnog značaja. Širim učešćem Muslimana popravljala se nacionalna struktura NOP-a, u kojoj je i dalje preovlađivao srpski elemenat, ali je sada stajala činjenica da su Muslimani u sve širim razmjerama svoju sudbinu vidjeli u NOP-u i u njegovu razvoju.<sup>47</sup>

„U završnici rata političko kretanje Muslimana odvijalo se u znaku jačanja NOP-a i njegovih opredjeljenja za AVNOJ-evsku konstituciju Jugoslavije i ZAVNOBiH-ovsku konstituciju Bosne i Hercegovine. Odbacujući anektiranje Bosne i Hercegovine ustaškoj NDH, odbijajući uključivanje Bosne i Hercegovine u srpsku jedinicu u okviru monarhističke jugoslovenske federacije ravnogorskog pokreta, među Muslimanima je, takođe, bila diskreditovana koncepcija autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom, koju su zastupali pronjemački elementi u muslimanskom autonomističkom pokretu. Odbojni prema svakoj podjeli Bosne i Hercegovine, čvrsto privrženi njenom integritetu i ravnopravnom položaju u jugoslovenskoj državnoj zajednici, Muslimani Bosne i Hercegovine su u većini shvatili i prihvatili stanovište da je ravnopravni položaj naroda Bosne i Hercegovine osnovni preduslov i njihovog progresivnog razvoja i stabilnog položaja u federalnoj Bosni i Hercegovini i federativnoj demokratsko sa Srbima i Hrvatima, a ne konfrontacija, prava perspektiva njihove budućnosti. Iako sa zakašnjenjem, jugoslovenska ideja potvrdila svoj istorijski značaj među Muslimanima njihovim učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi.”<sup>48</sup> Smatramo da je akademik Enver Redžić donio ovu ocjenu na osnovu svoga iskustva kao učesnik NOP-a od 1941-1945. godine i kao vijećnik ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. Akademik Redžić u ovoj ocjeni zastupa mišljenje da je jedino ispravno za Muslimane u Drugom svjetskom ratu bilo prihvatanje ideja koje su zastupale odluke ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a i pristupanje NOP-u.

Na prijedlog Operativnog štaba grupe korpusa Generalštab JA izdao je odobrenje 5. 4. 1945. za napad na Sarajevo koje je oslobođeno 6. 4. 1945. Do sredine aprila teritorija Bosne i Hercegovine se nalazila pod kontrolom JA, ali su organi vlasti već ranije bili spremni da pristupe pripremama za obnovu zemlje.

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, u Sarajevu je 16. 4. 1945. sazvalo Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a za 26. 4. 1945. Zasjedanjem ZAVNOBiH-a u Sarajevu zaključen je ratni period njegova djelovanja, ali istovremeno i razdoblje narodnooslobodilačkog rata (NOR) u Bosni i Hercegovini. Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a su donesena dva zakona koja su odredila njegov karakter, to su bili Zakon o pretvaranju ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine i Zakon o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine, a vlada je formirana 28. 4. 1945. Za predsjednika je izabran Rodoljub Čolaković, vlada je brojala 14 ministara i 10 ministarstava. Od ovoga broja ministara Muslimana je bilo 5, i to: Zaim Šarac kao potpredsjednik, Hasan

<sup>47</sup> E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 446.

<sup>48</sup> E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, 211 – 212.

Brkić zadužen za resor trgovine i snadbjevanja, Čazim Ugljen resor industrije i rudarstva, dr. Hamdija Čemerlić resor šuma i Pašaga Mandžić resor građevina.<sup>49</sup>

Od samoga početka ustanka KPJ kao njegov organizator, pokušavala mu je dati višenacionalni karakter, masovnijim uključivanjem Hrvata i Muslimana. U Bosni i Hercegovini KPJ je imala najsloženiju situaciju, da pokrene i organizuje oslobodilačku borbu. Da bi bio oslobodilačkog karaktera NOP u Bosni i Hercegovini je morao nadilaziti jednonacionalni sastav i otvarati svoje redove Muslimanima i Hrvatima. Odnos partizana prema Muslimanima do dolaska Vrhovnog štaba u Bosansku krajinu možemo ocijeniti u najmanju ruku kao loš: partizanska saradnja sa četnicima do januara 1942., nepovjerenje partizana prema Muslimanima čak i među svojim redovima, ( ovdje ćemo navesti primjer i prvog Muslimanskog bataljona Muje Hodžića, čiji su borci izlagani mnogim provjerama za razliku od boraca Srba ),<sup>50</sup> ne pružanje adekvatne zaštite od četničkih napada u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Neuspjeh partizanskog vodstva da zaštiti Muslimane i muslimanska sela u Rogatici. Odbijanje partizanskih jedinica Romanijskog NOP odreda da štite Muslimane<sup>51</sup>

Partizanski odnos prema Muslimanima se zasnivao na izdavanju proglaša, a manje na konkretnom djelovanju koje će dovesti do šireg učestvovanja Muslimana u partizanskom pokretu i razbijanju straha koji je kod Muslimana bio evidentan uslijed gore navedenih činjenica, ali i ustaške propagande koja je izjednačavala partizane sa četnicima.

Do poboljšanja odnosa dolazi u drugoj polovici 1942. kada „izdavanje proglaša” zamjenjuje aktivnije djelovanje partizana na pružanju zaštite Muslimanima i gubljenje nepovjerenja u njih. Na ovu promjenu je uticao i dolazak Vrhovnog štaba na prostor gdje su Muslimani činili većinu, ali i uviđanje vodstva NOP-a da ako ne proširi svoje redove sa Muslimanima i Hrvatima neće uspjeti u svojoj nakani, a to je bila konačna pobjeda. Nakon toga dolazi do masovnog pristupanja Muslimana NOP-u, te Muslimani postaju relevantan faktor u NOP-u pogotovo njegovim vojnim jedinicama, ali i u političkim institucijama i tako postepeno dolazi do njihove potpune afirmacije.

I pored toga što su Muslimani postali relevantan faktor u NOP-u, u partijskoj organizaciji, a i u samom rukovodstvu za Bosnu i Hercegovinu zadržao se krut i rezervisan stav prema Muslimanima. Do ovog zaključka dolazimo na osnovu izvještaja i pisma koja je uputio Đuro Pucar sekretar PK KPJ za BIH Centralnom komitetu KPJ-e. U izvještaju sam Pucar govori o krutosti partije u prilaženju muslimanskim masama<sup>52</sup>

Također Partija je zastupala stajalište o zaostajanju Muslimana u ustanku čak i onda kad su masovno prilazili NOP-u. Tokom ratnih godina NOP

<sup>49</sup> E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 452-453.

<sup>50</sup> M. Hodžić, *Formiranje i borbena put Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda* 300.

<sup>51</sup> S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, 244-246.

<sup>52</sup> E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 450-451.

je uništio velikosrpske i velikohrvatske aspiracije na bosanskohercegovački teritorij i jedini je od svih učesnika rata prepoznao političku, historijsku i kulturnu posebnost Bosne i Hercegovine i time je stavio u ravnopravan položaj sa ostalim republikama koje su činile buduću državnu zajednicu. Upravo ovakav odnos KPJ-e i NOP-a prema Bosni i Hercegovini privukao je Muslimane na njihovu stranu.

## Zaključna razmatranja

Na osnovu izloženog bi mogli izvući slijedeće zaključke. Kako smo vidjeli odnos Muslimana prema partizanskom pokretu u periodu 1941-1945. i odnos partizanskog pokreta prema Muslimanima je veoma kompleksan. Za to je postojalo nekoliko razloga

U početku NOB-e većinu prpadnika NOP-a su činili Srbi u Bosni i Hercegovini. Problem je bio u tome što su zaista Srbi u početku rata, tokom 1941, bili izloženi velikom teroru i ubijanju koje je negdje išlo do istrabljenja. Međutim oni nisu za sve te nedaće prepoznali prave krivce ili to nisu htjeli. Njihov stav je bio isključiv – za sve su krivi svi Hrvati i Muslimani u Bosni i Hercegovini. Okomili su se naročito na Muslimane. Hrvati u Bosni i Hercegovini su imali podršku i zaštitnike u NDH. Sada se tu javlja jedna historijska mržnja prema Muslimanima koje poistovjećuju sa Turcima. Istovremeno tokom 1941. i 1942. u Bosni i Hercegovini, a pogotovo u istočnoj Bosni je bila izražena otvorena saradnja između partizana i četnika. Smatramo da je to bio jedan od presudnih faktora za slabiji odziv Muslimana u partizanske jedinice. Također treba napomenuti da do dolaska Vrhovnog štaba u Bosnu i Hercegovinu krajem 1941. rukovodstvo NOP-a u Bosni i Hercegovini nije imalo jedan čvrst stav prema Muslimanima, odnosno bilo je, moglo bi se čak reći, „previše prosrpsko”.

Dolaskom Vrhovnog štaba u Bosansku krajinu stvari se u mnogome mijenjaju. ZAVNOBiH i AVNOJ su vratili i potvrdili neprikosnovenu državnost Bosni i Hercegovini kao federalnoj republici ravnopravnih naroda. Prema tome ZAVNOBiH i AVNOJ, kao i pobjede koje je NOP ostvario su uslovile masovniji odziv Muslimana u NOP. Ovome odzivu je doprinjelo i pristupanje većeg broja muslimanskih intelektualaca NOP-u koji nisu bili pripadnici KPJ. Među njima su bili Nuriya Pozderac, Sulejman Filipović, Hamdija Čemerlić, Muhamed Sudžuka i drugi.

Muslimani su dali veliki doprinos antifašističkoj borbi u Drugom svjetskom ratu što potvrđuje i britanski historičar Marko Attila Hoare: „Ali, bosanski pokret otpora mogao je uspjeti samo pod uvjetom da uključi i dio nesrpske većine u Bosni, prije svega muslimane. Ovo je bilo naročito važno zbog toga što su muslimani u bosanskim gradovima činili 50,43% stanovništva po popisu iz 1931. godine. Za prevlast u Bosni i Hercegovini bilo je potrebno držati gradove, što nije bilo moguće bez političke baze u urbanom

muslimanskom stanovništvu; baš kao što je Bosna i Hercegovina bila ključ za prevlast u Jugoslaviji, muslimani su bili ključ za premoć u Bosni i Hercegovini..... To je značilo da je NOP morao kooptirati pripadnike muslimanske mase. Priča o tome kako su jugoslavenski partizani pridobili podršku muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini i muslimanskih elita ključno je mjesto priče o trijumfu jugoslovenske revolucije. Ali to je i priča koju su kasniji prikazi revolucije, skloni da o bosanskim muslimanima grade uobičajenu evropsku sliku Orijenta, potpuno ignorirali i potisnuli.”<sup>53</sup> Što potvrđuju činjenice da je 49 Muslimana proglašeno narodnim herojima i da se više jedinica i brigada NOVJ nazivale „Muslimanske...”.

## Summary

Based on what has been presented, the following conclusions could be drawn. As we have seen relation between Muslims and the partisan movement in the period 1941-1945, is very complex. There were several reasons for this.

At the beginning of NOB, the majority of members of NOP were Serbs in Bosnia and Herzegovina. The problem was that at the beginning of the war, during 1941, the Serbs were exposed to great terror and killing, which in some cases went as far as extermination. However, they did not recognize the real culprits for all these misfortunes, or they did not want to. Their attitude was exclusive – all Croats and Muslims in Bosnia and Herzegovina are to blame for everything. They targeted Muslims in particular. Croats in Bosnia and Herzegovina had support and protectors in the NDH. Now there is a historical hatred towards Muslims that they identify with Turks. At the same time, during 1941 and 1942 in Bosnia and Herzegovina, and especially in eastern Bosnia, open cooperation between partisans and Chetniks was expressed. We believe that this was one of the decisive factors why Muslims didn't join to the partisan units in large numbers. It should also be noted that until the arrival of the Supreme Headquarters in Bosnia and Herzegovina at the end of 1941, the leadership of the NOP in Bosnia and Herzegovina did not have a firm attitude towards Muslims, that is, it was, one could even say, “too pro-Serbian”.

With the arrival of the Supreme Headquarters in the Bosanska Krajina, things change in many ways. ZAVNOBIH and AVNOJ restored and confirmed the indisputable statehood of Bosnia and Herzegovina as a federal republic of equal peoples. Therefore, ZAVNOBIH and AVNOJ, as well as the victories achieved by the NOP, caused a massive joining of Muslims in the NOP. This response was also contributed by the accession of a large number of Muslim intellectuals to the NOP who were not members of the KPJ. Among them were Nuriya Pozderac, Sulejman Filipović, Hamdija Čemerlić, Muhamed Sudžuka and others.

<sup>53</sup> Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica 2019, 15-16.

Muslims made a great contribution to the anti-fascist struggle in the Second World War, as confirmed by the British historian Marko Attila Hoare: "But the Bosnian resistance movement could only succeed if it included part of the non-Serb majority in Bosnia, primarily Muslims. This was particularly important because Muslims in Bosnian cities made up 50.43% of the population according to the 1931 census. For supremacy in Bosnia and Herzegovina it was necessary to hold the cities, which was not possible without a political base in the urban Muslim population; just as Bosnia and Herzegovina was the key to supremacy in Yugoslavia, Muslims were the key to supremacy in Bosnia and Herzegovina..... This meant that the NOP had to co-opt members of the Muslim masses. The story of how the Yugoslav partisans won the support of the Muslim population in Bosnia and Herzegovina and Muslim elites is a key part of the story of the triumph of the Yugoslav revolution. But this is also a story that was completely ignored and suppressed by later depictions of the revolution, inclined to build a common European image of the Orient about Bosnian Muslims." This is confirmed by the fact that 49 Muslims were decorated with Order of the National Hero and that several NOVJ units and brigades were called "Muslim. ...".

## BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

### Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 1.

### Memoarska građa/Memoir material:

1. Bijedić Šukrija, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, Svjetlost, Sarajevo 1957.
2. Humo Avdo, *Moja generacija*, Svjetlost, Sarajevo 1984.
3. *Istočna Bosna u NOB-u, I i II*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971.
4. Vukmanović Tempo Svetoazar, *Revolucija koja teče*, Komunist, Beograd 1971.

### Knjige/Books:

1. Antonić Zdravko, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1973.
2. Donlagić Ahmet, Kavazović Ćamil, *Borbeni put 16. Muslimanske NOU brigade*, Istorijski arhiv Sarajevo, Tuzla 1981.
3. Hoare Marko Attila, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica 2019.
4. Hurem Rasim, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Svjetlost, Sarajevo 1972.
5. Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo 1997.
6. Jahić Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Zmaj od Bosne, Tuzla 1995.
7. Purivatra Atif, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo 1969.

8. Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Bosanska razmeđa, Sarajevo 1998.
9. Redžić Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Svjetlost, Sarajevo 1987.
10. Sarajlić Abdulah, *Pregled stvaranja bosansko – hercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije*, Sarajevo 1958.
11. Tanović Bakir, *Huska Miljković*, Svjetlost, Sarajevo 2004.
12. Tomasevich Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, SN Liber, Zagreb 1979.

#### Članci/Articles:

1. AVNOJ i savremenost, Purivatra Atif, *AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana*, (separat).
2. Hodžić Mujo, Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda, *Istočna Bosna u NOB-u 1*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971.
3. Hurem Rasim, *Koncepcije nekih građanskih muslimanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine*.
4. Hurem Rasim, Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, *Prilozi*, br. 2, Sarajevo 1966.
5. Kavazović Čamil, Formiranje muslimanskih partizanskih jedinica u istočnoj Bosni, *Istočna Bosna u NOB-u 2*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971.